

Rijksgebouwen en monumenten

Monumentenbeheer en -restauratie bij de Rijksgebouwendienst

E.J. Nusselder

Inleiding, achtergronden

Toen in de vroege jaren twintig van deze eeuw de Afdeling/Dienst Rijksgebouwen – vanaf 1924 'Rijksgebouwendienst' – werd geformeerd, kwam, om het diplomatiek te stellen, een 'normalisatie' tot stand van de bouw en het gebouwbeheer ten behoeve van huisvesting van de rijksoverheid. Onder Carel baron van Lynden, topambtenaar op het ministerie van Financiën, verrees binnen dat departement een bouwdienst voor de rijksoverheid die met een tot ongeveer 35% gereduceerd personeelsbestand – bij een verlaagd salaris! – een uiterst zuinig beleid zou gaan voeren. De soms haast 'vorm-wellustige' en daarmee verkwistend geachte praktijk van het 'rijksbouwen' uit de voorgaande periode, waarin departementale bouwdiensten, later de bureaus Landsgebouwen I en II, nieuwe overheidsgebouwen tot stand brachten, vormde de belangrijkste aanleiding voor deze bezuinigingsronde. Centralisatie van activiteiten en drastische beperking van het takenpakket bepaalden de nieuwe koers voor de rijkshuisvesting. Nieuwbouw vond nauwelijks meer plaats, de bestaande, recente en oudere rijksgebouwen – waaronder monumenten – werden in gebruik gehouden en naar behoefte aangepast. Gebouwonderhoud bleef tot een minimum beperkt en de betrekkelijk geringe vraag naar extra huisvesting werd opgelost door gebouwen te huren.

Bij de instelling van de dienst is een aantal bestaande bouwdiensten van de rijksoverheid buiten de bundeling gehouden. Het betrof onder andere de bureaus van de Genie, van de technische diensten van Rijkswaterstaat, van de Spoorwegen, alle werkzaam op zeer specifiek, veelal technisch gebied. De exclusieve huisvestingsbehoefte waarin deze bureaus voorzagen, vaak op grote niet openbare terreinen, maakte dat werd afgezien van het onderbrengen bij een algemene bouwdienst.

De economische recessie tijdens het interbellum vond zo zijn afspiegeling in de huisvesting voor het rijk en in de wijze waarop gebouwen daarin een rol speelden. Die samenhang met de conjunctuur en het effect van de organisatie van het gebouwbeheer door de rijksoverheid op het bouwbeleid is overigens van alle tijden. De organisatorische achtergrond waartegen de werkzaamheden van de rijksbouwkundigen moeten worden gezien, verklaart ook waarom rijksarchitectuur, zo daar al sprake van kan zijn, allerminst een vrije

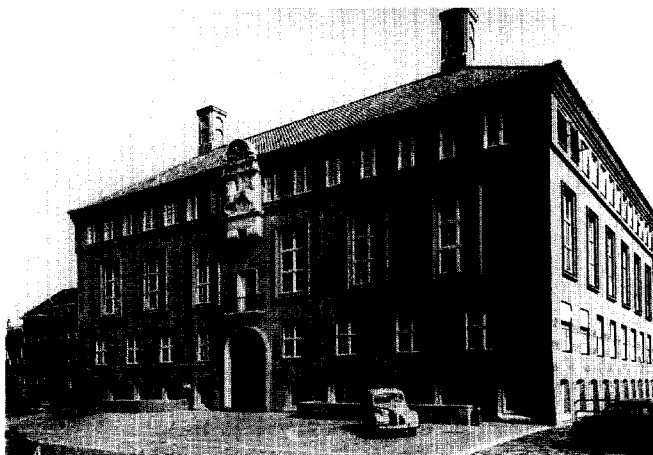
kunstuiting is. Er was altijd een sterke verbondenheid met het staatsbestel van dat moment, economische en politieke factoren zetten steeds de toon bij het creëren en beheren van het onroerend goed. De producten van rijksarchitectuur in het verleden, waarvan een flink getal inmiddels de status van beschermd monument heeft, zijn daarmee bedoeld of onbedoeld stenen manifesten van de landspolitiek.

Tegelijkertijd hebben stromingen in de architectuur en opvattingen over monumentenrestauratie hun stempel gezet op de voortbrengselen van de bouwende en gebouw-beherende overheid, soms als vage afdruk, dan weer als vertraagd doorgekomen bericht, maar soms ook heel pregnant en direct. Perioden waarin de rijksoverheid zich nadrukkelijk profileerde met vooruitstrevende, 'eigen' gebouwen worden zo afgewisseld door momenten waarin terughoudendheid, af en toe zelfs kleurloosheid troef is.

De oprichting van de Rijksgebouwendienst luidde zo'n periode van terughoudendheid in. Of ook: de politiek vereiste terughoudendheid leidde tot de oprichting van de Rijksgebouwendienst. Het heeft zin hier over de nieuwbouwactiviteiten van de rijksoverheid uit de oprichtingsperiode van de Rijksgebouwendienst tot en met de tweede wereldoorlog te releveren, omdat de toen opgerichte gebouwen inmiddels aanspraak op monumentenstatus kunnen maken of reeds die status heb-

Afb. 1. Kunstbunker te Paaslo/Basse, kort na oplevering in 1943. Ontwerp ir. G.C. Bremer, rijksbouwmeester. Foto: P.A. Rueck 1943.

Afb. 2. Voormalig ministeriegebouw van OK&W in Den Haag, kort na oplevering in 1953, gesloopt 1997. Ontwerp ir. G. Friedhoff, rijksbouwmeester. Foto: Van Ojen 1953.

ben. De eerste aan de dienst verbonden rijksbouwmeester, ir. G.C. Bremer, moest vooral bescheidenheid praktiseren en geduld oefenen. Hij kon en deed dat; het paste bij zijn karakter. Toch mag het werk van hem en zijn bureau er zijn. Het toont kalme vakkundigheid met respect voor het bestaande. Het recentelijk – op grond van politieke keuzen – gesloopte gebouw van de Hoge Raad der Nederlanden aan het Plein in Den Haag maakte duidelijk hoe Bremer die streven naar ‘contextuele gepastheid’ wist te realiseren: het oude gebouw van rijksbouwmeester Rose (1860) werd voor de nieuwbouw in 1936 niet geraserd, maar bleef in hoofdopzet gespaard. ‘Opnieuw gedetailleerd’ op grond van eigentijdse inzichten en functionele eisen kreeg het gebouw een tweede leven; een prille vorm van hergebruik, revitalisering en aandacht voor de gebouwde omgeving die juist vandaag de dag weer volop actueel is!

Tot de tweede wereldoorlog kreeg de Rijksgebouwendienst onder Bremer langzaam profiel als kwaliteits-bouwdienst. De aan een Noord-Italiaans torenfort herinnerende kunstbunker te Paaslo (1942; afb. 1) heeft hier, gezien functie en ontstaansmoment, een bijzondere betekenis als sluitstuk. Voor het overige bezorgde de bezetter de dienst gedwongen werk, soms van weinig verkwikkende aard, veelal zonder enige architectonische pretentie.

Toen ir. G. Friedhoff een jaar na de oorlog rijksbouwmeester werd, was de situatie een geheel andere. Voor schoorvoetend rijksbouwen was geen plaats meer: er was rijkshuisvesting van formaat en getal nodig. Nederland herrees en Friedhoff bepaalde in strenge rechtvaardigheid dat die rijkshuisvesting duurzaam en degelijk moest zijn, waardig vormgegeven, zonder experimenten op kosten van de gemeenschap, met kunst in dienst van de architectuur. Met zijn assistent M. Bolten ontwierp Friedhoff vele, nog volop gebruikte rijksgebouwen

volgens dit credo. Aan het eind van zijn ambtelijk leven (1957) bleken zijn opvattingen gedateerd: in architectenland werd hem de ‘arrogantie van de macht’ verweten, zijn gebouwen waren de jongere generatie ontwerpers stenen des aanstoots.

Met het oeuvre van Friedhoff is op twee manieren een mijlpaal bereikt.

De eerste bestaat hierin, dat, vanuit het heden gerekend, de terminus voor monumentwaardigheid – 50 jaar – juist het grootste deel van het gebouwen-areaal buiten spel zet, dat onder deze rijksbouwmeester tot stand kwam. Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en de daarop aansluitende selectie- en aanwijzingsrondes laten tot nog toe de rijksgebouwen van Friedhoff in monumententermen statusloos. Dat is jammer en soms zelfs spijtig, omdat daardoor karakteristieke ‘landmarks’ uit de rijksgebouwenfamilie kunnen verdwijnen. Zo is het uit het rijksbezit geraakte gebouw voor het ministerie van OK&W uit 1953 in Den Haag inmiddels gesloopt (afb. 2; afb. 3). Voor het belastinggebouw annex kantongerecht te Oostburg, dat in hetzelfde jaar gereed kwam, dreigde een dergelijk lot; acties voor behoud door de huidige rijksbouwmeester lijken hier het amoverende tij te hebben gekeerd.

De tweede mijlpaal houdt verband met de veranderende taak en positie van de Rijksbouwmeester. Was Friedhoff nog in de eerste plaats een zelf ontwerpende en bouwende rijksarchitect, onder de opvolgende rijksbouwmeesters (J.J.M. Vegter, F. Sevenhuizen – ad interim –, W.G. Quist, Tj. Dijkstra, F.J. Van Gool, J.D. Peereboom Voller – waarnemend –, K. Rijnbout en W. Patijn) kwam het accent in toenemende mate te liggen bij het bevorderen en bewaken van de kwaliteit van stedebouw, monumentenzorg, architectuur en beeldende kunst. Het grote aantal bouwopgaven leidde er toe dat veel werk moest worden uitbesteed en dat bij gevolg planning, goed opdrachtgeverschap en projectbegeleiding in de plaats kwamen van het ‘zelf doen’.

Afb. 3. Centrale hal van het voormalig ministeriegebouw van OK&W, kort na oplevering. Foto: Van Ojen 1953.

Monumenten bij de Rijksgebouwendienst

Beleid

Kort opgeschreven bestaat de taak van de Rijksgebouwendienst uit het leveren van geschikte huisvesting voor het Koninklijk huis, de Hoge Colleges van Staat en de Ministeries met de daaronder vallende diensten en instellingen (waaronder verscheidene verzelfstandigde, zoals de rijksmusea). Voor die taak staat de Rijksgebouwendienst ruim 5 miljoen vierkante meter bruto vloeroppervlak in rijkseigendomslanden ter beschikking (ongeveer 1 miljoen m² wordt daarnaast gehuurd).

Ongeveer 1,2 miljoen van die vierkante meters, ofwel ± 23% van het bruto huisvestingsoppervlak van de eigendomsgebouwen, bevindt zich in monumenten, beschermd in de zin van de Monumentenwet of bij provinciale of gemeentelijke verordening. In aantal betreft het ongeveer 500 monumenten.

In 1980 werd onder Tj. Dijkstra het monumentenbeleid van de Rijksgebouwendienst tot verantwoordelijkheid van de rijksbouwmeester gemaakt. Het bureau werd daartoe succesvol uitgebreid met op dat terrein gekwalificeerde adviseurs; de disciplines restauratie, bouw- en architectuurhistorie en restauratietechniek bepalen sedertdien, met de vakgebieden stedenbouw, architectuur en beeldende kunst, het operatiegebied van de rijksbouwmeester.

Doordat de rijksbouwmeester een nadrukkelijker, kwaliteit bevorderende en toetsende taak kreeg op monumentengebied, veranderde ook het werkterrein van het Landelijk Bureau Rijksmonumenten dat tot dan voor het monumentenaspect van de Rijksgebouwendienst tekende. Als Bureau Restauratiewerken (nu: Architectuur en Restauratietechniek) kreeg dit bureau vooral een uitvoerende taak, geconcentreerd op het beheer van de Koninklijke Paleizen en een aantal specifieke restauratie- en herbestemmingsprojecten.

Binnen de huisvestingsopgave is er een specifieke opdracht tot 'verantwoord beheer van de monumenten die aan de zorg van de dienst zijn toevertrouwd', zoals het Koninklijk Besluit over de Rijksgebouwendienst van 1989 aangeeft.

In 1991 bracht de dienst een nota uit, Rgd-monumenten, waarin voor de Rgd-organisatie en zijn klanten staat opgeschreven hoe, conform externe wetten en regels en volgens interne afspraken, het monumentenspel gespeeld moet worden. En om over dat externe deel van de regelgeving maar meteen een hardnekkig misverstand weg te nemen: de Rijksgebouwendienst is net als iedere bouwende en gebouw-beheerende instantie of particulier in alle opzichten vergunningplichtig. Immers, het beleid op het gebied van de rijksmonumentenverzorging wordt ontwikkeld en bepaald door het ministerie van OC&W (in casu de Rijksdienst voor de Monumentenzorg). De Monumentenwet van 1988 vormt het instrumentarium voor dit beleid. Uitvoering van de wet is grotendeels gedelegeerd naar de lagere overheden, die daarnaast een eigen beleid voeren over het gebouwd cultuurgoed van lokale historische betekenis. Deze externe kaders bepalen de basis voor

Afb. 4. Tiel, voormalig 'Regtsgebouw', nu Kantongerecht en huisvesting rijksdiensten. Ontwerp J.F. Metzelaar 1878; oplevering 1882. Foto Oerlemans-Van Reeken 1996.

het monumentenbeheer door de Rijksgebouwendienst. Maar het gaat verder. Als onderdeel van de rijksoverheid heeft de dienst hier een specifieke en tot voorbeeld strekkende taak: aan rijks-wet en -regelgeving heeft een rijksdienst nu eenmaal actief te voldoen; een afwachtende houding zou niet passend zijn.

Aard van het monumentenbestand

Het Rgd-monumentenbeleid is geformuleerd rond het bezit van monumentale gebouwen, dat binnen het Nederlandse monumentenbestand van bijzondere betekenis is. De typisch vaderlandse topstukken als de Ridderzaal, de Koninklijke Paleizen, de Rijksmusea, kastelen en ruïnes vormen daarvan een flink deel. Verder omvat het bestand een groot aantal historische gebouwen die een essentiële rol vervullen in de huisvesting van het rijksapparaat. De monumenten op en rond het Haagse Binnenhof zijn daarvan een voorbeeld; de historische gevangenis, zoals de 'koepels' in Arnhem, Breda en Haarlem, illustreren dit ook. Door de lange geschiedenis van het rijksbouwen onder regie van de Rijksgebouwendienst en zijn voorgangers bestaat de 'monumentencollectie' voor een wezenlijk deel uit de producten van het bouwen voor en door de overheid. De als enige van een grote reeks gaaf bewaarde douanepost in Coevoerden van rijksbouwmeester C.H. Peters uit 1891 is hiervan een goed voorbeeld. Het magistrale gerechtsgebouw uit 1882 in Tiel van justitiebouwmeester J.F. Metzelaar en de koepelgevangenis zijn met vele andere negentiende-eeuwse overheidsgebouwen ook illustratief (afb. 4; afb. 5).

Omdat in de late negentiende eeuw, in de periode van opkomst van de nationale cultuurzorg, een belangrijk voorloper van de Rijksgebouwendienst het architectenbureau van het

Afb. 5. Tiel, Kantongerecht. Zittingzaal na restauratie 1994-'96. Restauratie van het interieur ging samen met nieuwe bevoering, inrichting, stoffering en verlichting ter verbetering van de gebruiksmogelijkheden. Ontwerp- en restauratieteam: Van Dijk-Van Asbeck Consultants. Foto Oerlemans-Van Reeken 1996.

departement van Binnenlandse Zaken was, ressorterend onder de door Victor de Stuers geleide Afdeling Kunsten en Wetenschappen, bestaat de huidige collectie eveneens uit flink wat 'wapenfeiten' uit de geschiedenis van de Nederlandse monumentenzorg. Voorbeelden daarvan zijn de Sasenpoort in Zwolle, het Muiderslot, het Maarten van Rossumhuis in Zaltbommel en de Grote Kerk en Schotse Huizen te Veere.

De relatie met het Rijk van dit, en een ook later nog toegevallen deel van het monumentenbestand hangt samen met het feit, dat de Staat vanaf het laatste kwart van de vorige eeuw in eigen waarneming en door anderen werd beschouwd en erkend als ultieme kunstbeschermer. Door bewuste verwerving, naasting, maar ook via schenking of nalatenschap werden zo verschillende topstukken aan de rijkscollectie toegevoegd (bijvoorbeeld: het Gotische Huis te Kampen, kasteel Slangenburg bij Doetinchem, huis Trompenburg te 's-Graveland, museum Meermino Westrenianum en museum Mesdag – beide laatste inclusief collectie – in Den Haag, kasteel Radbout te Medemblik, het grafmonument van Van In- en Kniphuisen in de NH-kerk van Midwolde).

Vanuit een historische verantwoordelijkheid beheert de Rijksgebouwendienst namens de Staat verder nog verschillende monumentale gebouwen en objecten van nationale betekenis waarmee een ver in de tijd teruggaande overheidsband bestaat (bijvoorbeeld het Graaf Adolf-monument bij Heiligerlee, Slot Loevestein, Vesting Naarden, het grafmonument van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft, de Grafelijke Zalen in Den Haag). In veel gevallen gelden overigens meer redenen voor zorgplicht. Zo kent de verantwoordelijkheid voor de Koninklijke Paleizen per geval een ander motief; dat er daarbij sprake is van een erkende verantwoordelijkheid is evident. Het feit, dat van de zogenaamde 'top 100 monumenten' er 15 in beheer zijn bij de Rijksgebouwen-

dienst, illustreert de betekenis van het gebouwde erfgoed waarvoor de dienst verantwoordelijkheid heeft.

Een deel van het bestand aan monumenten vervult geen rol voor de rijkshuisvesting, maar is louter op grond van de erfgoedfunctie in beheer: de rijksruïnes en de gedenknaalden in Soestdijk, Apeldoorn, Rijswijk en Heemstede sluiten feitelijk gebruik zelfs volledig uit.

Het hiervoor beschreven monumentenareaal vormt de harde kern van het Rijksgebouwendienst-bestand. De dienst heeft hier blijvende verantwoordelijkheid en oormerkt ze als 'Categorie 1-monumenten'.

Daarnaast is er nog een ruim getal van monumenten – ongeveer $\frac{2}{3}$ van het totaal – dat in het min of meer recente verleden is verworven ter leniging van een zich op dat moment voordoende huisvestingsbehoefte. Het zijn de soms was anonieme beschermde monumenten 'in de straat' die ook vandaag de dag primair een gebruiksfunctie vervullen. Wanneer die functie voor het Rijk verdwijnt en er ook op langere termijn geen rijksbestemming in zicht is, kan onder zekere, door de rijksbouwmeester te stellen condities, tot vervreemding – via de dienst der Domeinen – worden overgegaan.

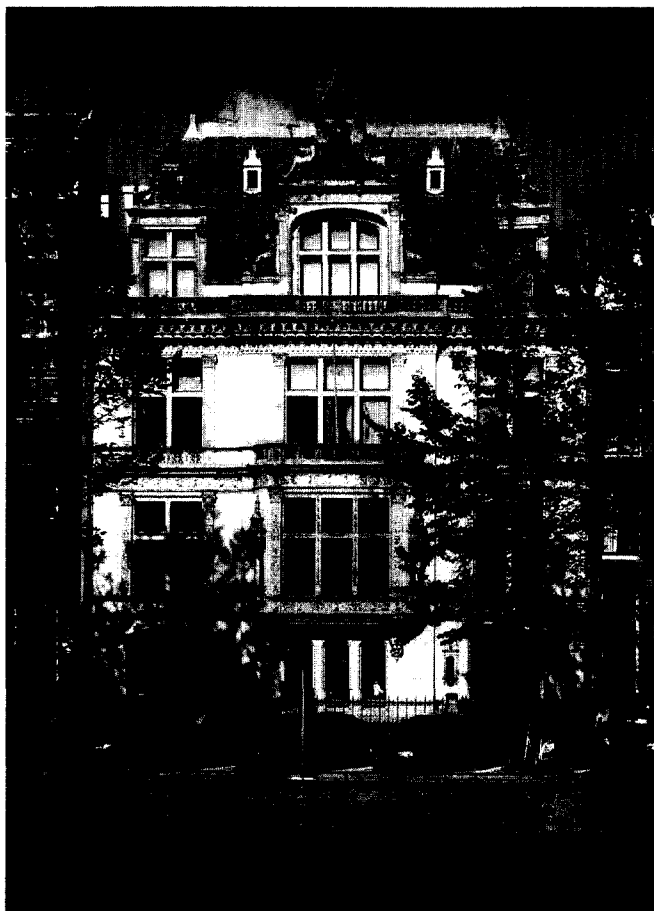
Praktijk van het monumentenbeheer

Het monumentenbeheer is door de aard van de objecten – die immers letterlijk midden in de maatschappij staan – niet beperkt tot de bestemming en bescherming van de gebouwen op zich. Vanzelfsprekend vormen restauratie en onderhoud van de gebouwen kernactiviteit; het beperken van leegstandsrisico's gaat daaraan vooraf. De belangrijkste inzet is daarbij de monumenten optimaal operationeel te houden en te laten meefunctioneren in de samenleving. Motief hierbij is het besef dat de instandhouding en functionaliteit van monumenten met name ook van betekenis zijn voor de kwaliteit van de omgeving waarin zij zich bevinden. Het uitstralings-effect van goed functionerende en voorbeeldig in stand gehouden monumenten levert een positief saldo voor meer dan alleen de gebruiker en bezoeker van het pand. In toenemende mate vormt daarom ook de context van het gebouw punt van aandacht in het werk van de dienst en bij de adviezen van de rijksbouwmeester. Ambities van de regering op het gebied van de kwaliteit van de gebouwde omgeving, bevordering van cultuurtoerisme, opwaardering van het leefmilieu in onze oude binnensteden, maar ook op het terrein van milieuvriendelijk en duurzaam bouwen kunnen met praktische monumentenzorg vaak 'per saldo' worden gediend.

Voor de departementen als 'huurders' en voor de Rijksgebouwendienst als 'verhuurder' zijn er zo volop kansen de cultureel-maatschappelijke kanten van het monumentenbeleid en -herstel in praktijk te brengen. Door het relatief ruime aantal gebruikers en gebouwen zijn er ook werkelijk mogelijkheden voor een actief beschermings- en bestemmingsbeleid. Wanneer een monument niet meer blijkt te kunnen voldoen aan de verlangens van een gebruiker, doordat bijvoorbeeld aan het getal van werkplekken door het gebouw grenzen worden ge-

steld of wanneer aan de mate van installatievoorzieningen eisen worden gesteld die in het pand niet zonder ernstige aantasting van het monumentenbelang zijn te realiseren, kan door verandering van bewoner een betere afstemming van functie en gebouw worden bereikt. Het onlangs in het oude gebouw van het Agentschap van Financiën aan de Amsterdamse Herengracht ondergebrachte Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie illustreert deze aanpak (afb. 6; afb. 7). Ten behoeve van de Agent van Financiën zouden hier dermate forse installatie-technische ingrepen nodig zijn geweest, dat het kwetsbare gebouwinterieur onherroepelijk slachtoffer zou zijn geworden. Het RIOD vormde, met een veel minder dwingend technisch programma, de beter passende nieuwe gebruiker.

Tegelijkertijd schuilt in de soms wat 'losse' band die rijksgebruikers – feitelijk huurders – met hun gebouw hebben een risico. Niet voor niets hanteert de dienst op suggestie van de rijksbouwmeester voor de komende kabinetsperiode het motto 'monument zoekt functie' als leidraad voor goed monu-

Afb. 6. Amsterdam, Herengracht. Voormalig woon- en praktijkhuis van J. Nienhuys. Ontwerp A. Salm 1888. Voorgevel na restauratie in 1996-'97 ten behoeve van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie na vertrek van het Agentschap van Financiën. Foto Oerlemans-Van Reeken 1997.

Afb. 7. Studiezaal tussen het voormalig woon- en praktijkhuis en het bijbehorende koets- en stalgebouw, kijkend naar de stallen. De studiezaal vervangt een grote administratiezaal die de Deutsche Bank in 1921 hier boven een tweetal nu hergebruikte kluisen oprichtte. Ontwerp en restauratieteam: Benthem & Crouwel-De Kat en Vis. Foto Oerlemans-Van Reeken 1997.

mentenbeheer. Immers wanneer er geen goede relatie tussen gebouw en gebruiker tot stand komt, zal laatstgenoemde ten behoeve van zijn bedrijfsproces – en vanuit dat standpunt bezien legitieme – pogingen blijven doen het pand zo veel mogelijk naar zijn hand te zetten. Resultaat daarvan is meestal blijvende ontevredenheid bij de bewoner en altijd een in architectonisch en cultureel opzicht 'ontvreden' monument.

Essentieel is dus, dat gebouw en functie elkaar goed liggen. Dat met historisch onroerend goed en een flexibele en zich dus nogal roerende overheid te bereiken, vormt een belangrijke succesfactor van het monumentenbeheer door de Rijksgebouwendienst. Het is steeds weer de kunst de klant tevreden te stellen, zonder dat hij in alles koning is. Zijn monumentale gebouw kent zelf ook 'royalty' en heeft dus recht op behoorlijke bejegening. Natuurlijk is de Rgd hier niet de enig verantwoordelijke. Meerdere aspecten van het monumentenbeleid zijn onderdeel van algemeen regeringsbeleid. Van de gebruikers van 'monumentale rijkshuisvesting' kan daarom het mede-uitdragen van deze kwaliteitsambities en participatie en instemming bij de realisering daarvan worden gevraagd. Toch is voor de bewoner begrijpelijkerwijs vaak het hemd nader dan de rok: de eigen huisvestingswensen komen vóór die van het monument. Alle inventiviteit van de Rijksgebouwendienst en de bij het gebruiksgeschied maken betrokken architecten en adviseurs is daarom telkens weer nodig om gebruikers- en monumentenbelangen met elkaar in balans te krijgen. De beschermde status van het gebouw en de daar uit voortvloeiende verplichting om aan de Monumentenwet te voldoen maakt het bereiken van die balans in sommige gevallen eenvoudiger: bepaalde functioneel gewenste, maar gebouwkundig onfortuinlijke ingrepen kunnen zo een 'monumenten veto' krijgen. Het dreigend teveel doorslaan van de bascu-

le naar het hedendaags functioneren blijft dan achterwege. In andere gevallen, wanneer bijvoorbeeld door beperkte aanpassing de toekomstige gebruikswaarde van het beschermde gebouw flink zou worden verhoogd, kan, afhankelijk van de interpretatie of invulling van de beschermde status, een zekere belemmering voor het vruchtbaar mee-functioneren van het monument ontstaan.

In het gebruiksgeschied houden en -maken van monumenten door de Rijksgebouwendienst is – bij rijksmonumenten – de Monumentenwet en met name de interpretatie en toepassing daarvan van cruciale betekenis.

Monumentenzorg en monumentenwet

Voor de Rijksgebouwendienst staat de monumentenwet, als rijks-regelgeving buiten kijf. Wet- en regelgeving op het terrein van de monumentenzorg en -bescherming zijn primaire verantwoordelijkheden van het cultuurministerie. De toets op de naleving ligt dus bij het ministerie van OC&W/Rijksdienst voor de Monumentenzorg; van daaruit is er gedelegeerde bevoegdheid bij de lagere overheden (mits beschikkend over een monumentenverordening). De Rijksgebouwendienst kan, zoals eerder opgemerkt, als rijksdienst echter niet afwachtend achteruit zitten, maar heeft medeverantwoordelijkheid voor het realiseren van rijksbeleid. De dienst moet daarin voorbeeldig zijn.

Die medeverantwoordelijkheid op monumentengebied en de verantwoordelijkheid die de Rijksgebouwendienst heeft als onderdeel van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) geven profiel aan de manier waarop de rijksmonumenten voor de rijkshuisvesting worden ingezet en worden beheerd.

Eenzijds wordt ingezet op de specifieke monumentenzorgaspecten die daarbij spelen. Met een eigen onderzoeks- en documentatieprogramma wordt het gebouwbezit gedetailleerd onderzocht, beschreven en in beeld gebracht. Plannen voor restauratie, herstel en hergebruik worden met inachtneming van de onderzoeksbevindingen geformuleerd en getoetst. Volgens de monumentenwet en de gemeentelijke verordeningen worden plannen tot de uitvoeringsfase gebracht. Tijdens de uitvoering blijft er voeling met de rijks- en lokale monumentenzorgers en, waar van toepassing, met plaatselijke monumentencommissies.

Anderzijds bepaalt het gegeven dat de Rijksgebouwendienst onderdeel vormt van het Ministerie van VROM het monumentenbeheer. Milieuaspecten, ambities op het gebied van stedenbouw en architectuur, kantoorinnovatie, duurzaam bouwen geven zo ook richting aan de monumentenkoers. De mate waarin dat gebeurt hangt af van het beoogde gebruik van het gebouw en de grenzen die verantwoord cultuurbehoud aan de mogelijkheden van het monument stelt.

Als het om het voldoen aan de oogmerken van de monumentenwet gaat, zijn er aan deze 'twee-herigheid' van het monumentenbeheer door de Rijksgebouwendienst positieve en ne-

gatieve kanten. Aan de negatieve kant speelt het gegeven dat soms buiten proportie veel aandacht moet worden geschonken aan regels en eisen die in een abstracte wereld zonder monumenten geboren lijken. Zo zijn er op het terrein van de ARBO-wetgeving (meestal door de huurders naar voren gebracht) en voor wat betreft energie-zuinigheid, gevel- en venster-isolatie, installatiegraad etc. (veelal op grond van eigen normering) vaak eisen en wensen die bij klakkeloze honorering in monumenten tot ernstige afkalving van cultuurwaarden leiden. De eisen op het gebied van warmte- en geluidsisolatie, braak- en toegangsveiligheid aan gevelopeningen gesteld, vormen voor de historische materie, het gevelbeeld en de detaillering van bijvoorbeeld de 'fijnmazige' negentiende-eeuwse gebouwen waaruit een flink deel van de collectie bestaat, een regelrechte bedreiging.

Het is nu de kunst om ook hier het evenwicht te bereiken en zo mogelijk het nadeel tot een voordeel te kneden. Met goede argumenten pro de monumentenbelangen, vooral ook voor de toekomstige gebruiker – voor wiens rekening onder andere de stookkosten zullen zijn –, met een open oog voor monument-vriendelijke alternatieven waarmee de eisen tot op zekere hoogte ook zouden zijn in te willigen en met soms de mogelijkheid achter de hand om vanuit een apart begrotingsartikel de eventuele meerkosten van het cultuurbehoud te dekken, lukt het om gebruiker en gebouw tevreden te stellen. Goede samspraak met de toetsers en toepassers van de monumentenwet kan er daarbij voor zorgen, dat die argumenten 'pro' extra gewicht krijgen.

Het mooiste is het natuurlijk wanneer ook de gebruiker zelf oog heeft voor de culturele factor. Enthousiaste voorlichting en open informatie over de plannen en monumentwaarden vormen meestal de sleutel op medewerking van zijn kant. Het gerechtsgebouw in Tiel (zie afb. 4; afb. 5) illustreert dit. Bij de recente restauratie en functionele verbetering kon het ingenieuze, historische schuifraamdetail met enkel glas en minimaal rand- en roedehout ongewijzigd gehanteerd blijven. Geschikte stoffering en (binnen-) zonwering, gunstige plaatsing en detaillering van verwarmingselementen zorgen er vervolgens voor, dat het gebouw toch goed aan de hedendaagse gebruikseisen voldoet en ook energetisch geschikt is voor gebruik in de volgende eeuw. De liefde van de gebruiker voor het eigen gebouw vormde de basis voor het op deze manier recht doen aan een essentieel en bepalend element van het historische gebouw. Feit blijft echter dat de hoeveelheid 'neveneisen' die bij het gebruiksgeschied maken en houden van monumenten voor rijkshuisvesting aan de orde zijn, het behoud van gebouwd erfgoed flink onder druk zet. Van architecten en adviseurs van binnen en buiten de Rijksgebouwendienst vraagt dat extra ontwerp-lenigheid. De eerlijkheid gebiedt daarbij te vermelden dat binnen de dagelijkse, decentraal gevoerde praktijk van de Rijksgebouwendienst wel eens inconsequentheden voorkomen en soms helaas ook ontsprongen op het terrein van de monumentenwet.

Een van de wezenlijke positieve kanten van de 'tweeherigheid' die het profiel van de monumentenpraktijk bij de Rijks-

gebouwendienst bepaalt, heeft te maken met de toekomstwaarde van de gebouwen, toekomstwaarde in markt-termen, maar vooral ook in culturele zin. Omdat milieubeheer, duurzaamheid, omgevingsfactoren, naast cultuurbehoud belangrijke criteria zijn waaraan monumentenherstel en herbestemming moeten worden getoetst, kan worden vermeden, dat iedere zich aandienende aanpassingswens van de gebruiker moet worden gehonoreerd. Als evident is, dat een gebruikersvraag voortkomt uit een tijdelijke behoefte – en in monumententermen is ook een gebruiksperiode van 10 jaar te beschouwen als tijdelijk – legt het duurzaamheidsaspect extra gewicht in de monumentenzorgschaal. Aan de wens – die in een monument over het algemeen al niet naar de letter kan worden vervuld – zal dan veelal op een eveneens tijdelijke en naar het monument toe in ieder geval ‘reversible’ manier worden voldaan. Voor de Rijksgebouwendienst, die het komende jaar binnen VROM zal worden verzelfstandigd, krijgt dit ‘bedrijfsbelang’ van niet naar willekeur aan te passen, maar op de langere termijn ‘gezond’ te houden en flexibel in te zetten monumenten, toenemende betekenis.

Verder vormt het grotere VROM-verband waarbinnen de monumentenzorg-opgave van de Rijksgebouwendienst moet worden gemaakt ook een positieve aanleiding om op meer dan alleen ‘gebouwlijke’ punten te presteren. Zo is er het groeiend besef, dat monumentenherstel een bijdrage levert aan maatschappelijke en economische opwaardering van onze binnensteden. De Rijksgebouwendienst kan aan dat gegeven met recht argumenten voor monumentenherstel ontleenen. Ook hierin vormt de Monumentenwet vaak – bijvoorbeeld bij het werk binnen een beschermd stads- of dorpsgezicht – een goed fundament onder de plannen voor rijkshuisvesting in monumenten.

Per saldo is de monumentenwet voor de Rijksgebouwendienst dus een goed middel om de juiste zorg aan de toevertrouwde monumenten te kunnen geven. Omdat de dienst bij de instandhouding van monumenten geen fiscale faciliteiten kent en ook niet van subsidiemogelijkheden gebruik kan maken, heeft overigens een deel van de wet en de daaronder liggende regelgeving voor de Rijksgebouwendienst geen actualiteit.

En om dit punt nog even vast te houden: door het ontbreken van deze faciliteiten en door de verplichting of wens te voldoen aan de verschillende hiervoor genoemde ‘rijksidealen’ op het gebied van de gebouwde omgeving, is de monumentenzorgende Rijksgebouwendienst duurder uit dan de gemiddelde particuliere persoon of instelling.

De actualiteit van de Monumentenwet ligt voor de Rijksgebouwendienst vooral bij de invulling die door de daartoe bevoegden aan de wet wordt gegeven. Omdat de wetstekst voor wat betreft de beoogde goede manier van omgaan met monumenten flinke interpretatie-ruimte biedt, is er voor een landelijk opererend bureau als dat van de rijksbouwmeester flink verschil waar te nemen. De verschillen zijn soms extreem. Wat door een monumentenzorger in de ene gemeente als

strijdig met de beschermde status van het gebouw wordt gekwalificeerd kan in een vergelijkbare situatie in een andere regio als niet relevant voor de monumentenstatus worden aangemerkt. Vaak betreft het hier dan zaken die niet expliciet in de redengevende omschrijving bij de aanwijzing tot monument zijn genoemd, maar gaat het om een meer of minder persoonlijke interpretatie van het beschermingsdoel.

En om dat laatste gaat het nu: wat is het doel van de bescherming? Is dat de consolidatie van onderdelen en aspecten die gezamenlijk het beschermde monument zijn status geven of gaat het er om het monument in zijn wezen als stenen manifest van bouw- en gebruiksgeschiedenis intact te laten en nieuw leven te geven?

Het is ons inziens allebei waar, echter aan geen van beide kanten is er het volledig ‘gelijk’. Afhankelijk van de aard van het monument zal in het ene geval het accent op consolidatie, op materieel voortbestaan moeten liggen, in het andere geval is het functioneel verder leven maatgevend en moet aan de condities om dat mogelijk te maken kunnen worden voldaan.

Dat een Monumentenwet met een aantal gebods- en verbodsbepalingen nooit de nuanceringsen kan leveren die in de praktijk van de plannen toetsende monumentenzorger aan de orde zijn is vanzelfsprekend. De wet is geen handboek voor de praktijk maar geeft als het goed is de intentie van de beschermer aan. Zelfs de redengevende omschrijvingen, waarvan overigens het kwalitatieve gehalte flink varieert, kunnen niet als ‘werkplaatshandboek’ voor praktische monumentenzorg dienen; daarvoor stelt die praktijk te complexe eisen. Het is zelfs zo, dat juist een gedetailleerde redengeving tot ‘fragmentatie’ van het beschermde ensemble aanleiding kan geven. De in de redengeving of waardestelling omschreven elementen kunnen als ‘onaanraakbaar’ worden gezien; het niet genoemde loopt daarentegen kans vogelvrij te zijn.

In handen van een vooral op ontwikkelen gericht team van architect en opdrachtgever en van een naar de wetsletter opererende vertegenwoordiger van monumentenzorg kan dit leiden tot ‘anatomische monumentenbescherming’. Het saldo is dan een gerestaureerd – of misschien beter: gerenoveerd – monument, waarvan de onderdelen, genoemd in de redengeving, zijn gespaard en hersteld terwijl het historische ensemble door hard ingrijpen in de niet genoemde, maar evenzeer historische materie, is ontzield. Bescherming bij wet en plaatsing op de monumentenlijst heeft in dat geval niet kunnen voorkomen dat het gebouwde cultuurofgoed in zijn wezen is aangetast.

Hoe dan wel? Hoe te zorgen dat praktische monumentenzorg voor het beschermde monument niet uitpakt als een anatomiepracticum? Misschien ligt de oplossing van die vraag hierin, dat de restauratie-opgave steeds wordt gezien in relatie tot alle overige aspecten die bij het werken in, aan en bij het monument aan de orde zijn. Door een dergelijke ‘integrale aanpak’ kunnen de beschermenswaardige onderdelen, maar vooral ook de historische architectonische opzet en het op nieuw gebruik ontworpen architectonische plan afgewogen

aandacht en behandeling krijgen. Bij zo'n integrale benadering worden dan vanzelfsprekend ook de hedendaagse eisen, normen en wensen getoetst op hun relevantie en waarde voor het gebouw zelf. Het is daarbij zaak om steeds de bedoeling achter de normstelling, de technische eisen en bouwregelgeving te kennen en deze vaak door de vak-adviseurs als 'hard' en verplichtend gepresenteerde feiten te durven nuanceren. Alleen dan is het mogelijk om de historische betekenis van het gebouw in wezen te laten en de hedendaagse in- en uitbreidingen daar een natuurlijke, samenhangende band mee te laten aangaan. Bij die nuancering hoort dan ook het afwegen van historische waarden tegen nieuwe waarden die de aanpassing voor het monument kan opleveren. Bescheidenheid bij vervanging en vernieuwing is natuurlijk uitgangspunt, maar tegelijkertijd is het belangrijk de kwaliteit van de voorgestelde veranderingen bepalend te laten zijn voor de 'veranderbaarheid' van de bestaande materie of van het bestaande historische concept. Dit betekent, dat ook de monumentenzorger de bedoeling 'achter' de bescherming van het gebouw duidelijk voor ogen moet staan; hij is dan in staat om in samenspraak met de plannenmakers dat 'integreerend optimum' van restauratie en vernieuwing mogelijk te maken.

Zijn professionele afweging helpt bij het vinden van de juiste balans. Dan weer zal hij oordelen, dat nieuwe architectonische en functionele kwaliteit het offeren van historische elementen rechtvaardigt, dan weer zal hij aangeven dat de historiciteit prevaleert. Als hij daarbij ook in staat is deelgenoot van de problemen van de ontwerpers te zijn, kan de oplossing of de richting daarvan in gezamenlijkheid worden gezocht en gevonden.

De ervaring dezerzijds leert, dat plannen voor monumenten, die bijna altijd bestaan uit een restauratief deel en een nieuwbouwdeel, niet door één architect moeten worden gemaakt. Op voorspraak van de rijksbouwmeester verleent de dienst bij monumentenprojecten die daartoe aanleiding geven dan ook sinds jaar en dag een architectenteam als 'tandem-bemanning' de planopdracht. Naast een nieuwbouw-architect, die vooral de in- en uitbreidingskant van het plan en de stedenbouwkundige aspecten behartigt, is er de restauratie-architect die, als hoeder van het erfgoed, het conserverende en interpreterende werk verricht. De restauratie-architect heeft daarbij tevens de verantwoordelijkheid de uitkomsten van het bouwhistorisch voor-onderzoek in de planvorming te betrekken. Beide architecten wordt verzocht zelf aan te geven hoe zij in combinatie willen opereren; uitgangspunt daarbij is steeds, dat zij het totale project integraal aanpakken en de plannen samen ontwikkelen.

Dergelijke combinaties pakken voor het resultaat van het project als regel zeer positief uit; de kloof tussen monumentenzorg en architectuur wordt gedicht en het opgeleverde

werk kent een samenhangende, eenduidige kwaliteit. De restauraties ten behoeve van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam en van het Kantongerecht in Tiel zijn hier illustratief (zie afb. 4 - 7). Wanneer dan na voltooiing van het project in een eindrapportage verantwoording over het werk, de gemaakte keuzen en gedane ingrepen wordt afgelegd en de bij de uitvoering gedane bouwhistorische vondsten als laatste hoofdstuk aan het onderzoeksrapport worden toegevoegd, is er sprake van een echt afgerond monumentenproject. Als kers op de cake is er dan soms nog de mogelijkheid om de schriftelijke verantwoording om te werken tot een breed toegankelijke publicatie over de restauratie en heringebruikname.

Tot slot

Het voorgaande levert een aantal bespiegelingen op bij een nieuwe Monumentenwet. Hieronder kort puntsgewijs deze reflecties.

- Het verrichten en rapporteren van bouwhistorisch onderzoek voorafgaand aan restauratie of aanpassing van een monument zou conditie bij vergunningverlening moeten zijn.
- Het is wenselijk een restauratie waarbij naast erfgoedherstel en -behoud functionele aanpassingen aan de orde zijn, in handen te geven van een team van restauratie- en nieuwbouw-architect.
- Te overwegen valt om bij restauraties waarvoor rijkssubsidie wordt verleend alleen gekwalificeerde en in het architectenregister ingeschreven architecten te betrekken. Het niveau op grond waarvan kwalificatie voor de monumentenrestauratie plaatsvindt behoeft daarbij centrale vaststelling en toetsing.
- Ook voor onderhoudswerk is het wenselijk een vergunningplicht in te voeren. Schilderbeurten, dak- en gootherstel, gevelreiniging, isolatierondes kunnen immers een wettelijke bedreiging van het monument inhouden. Onderhoudswerk zou daarbij – deels – subsidiabel moeten zijn.
- Visitatie door monumentenzorg-functionarissen van met vergunning uitgevoerde restauratiewerken is nodig om tijdig en adequaat op planwijzigingen – naar aanleiding van gewijzigde wensen van de opdrachtgever – op monumentenaspecten te kunnen toetsen.
- Het is aan te bevelen de 50-jaar termijn voor monumentwaardigheid te verlaten. Een termijn van 25 jaar heeft de voorkeur: een periode van 25 jaar haalt gebouwen uit hun eerste actualiteit en geeft de volgende generatie kans tot oordelen. Terzijde zij hierbij opgemerkt, dat met een termijn van 25 jaar sporing met de Archiefwet ontstaat.